Rijeka koje nigdje nema

***

Tok mnogih priča na Balkanu usmjerava rijeka Sava, pa će se tako i ova priča skutriti uz nju, krivudajući rečenicama mojega pradjeda, književnog povjesničara Antuna Barca koji je radio na uobličavanju identiteta hrvatske i (jugoslavenske) književnosti tijekom prve polovice 20. stoljeća. Tekst *Nekrolog nepriznatome* iz knjige eseja i zapisa *Bijeg od knjige* govori o piscu koji se sa savskog mosta pokraj Siska bacio u nabujalu rijeku:

„Nakon *Ljubavi pod zastavom* Lav je Lović kao književnik sasvim utonuo. A utonuo je doskora i fizički, u Savi."[1]

Ja mislim o Savi. Od tankog izvora u Sloveniji do mutnog ušća u Beogradu. Uzimam rječnik i otkrivam da Sava nije samo naziv ove rijeke, nego se *sava* upotrebljava i kao regionalni pojam koji općenito označava *rijeku*. Sveprisutnost u ovoj regiji uzdignula ju je do općeg simbola. Hrvat neće tvrditi da je srpska, a Srbin da je hrvatska jer *sava* je spojnica od koje nitko ne može okrenuti glavu na drugu stranu. Uvijek je tu negdje, sveobuhvatna, kao pas kojega nigdje nema, a onda se odjednom nađe pod nogama.

Odijevam se jer poželim ugledati je. Nedaleko od mojega stana nalazi se zagrebački Most mladosti, mladosti o kojoj pradjed piše da „najveći je njezin čar u činjenici, što je mladu čovjeku sve novo, privlačljivo i vrijedno pažnje. On drži, da se svaka lijepa misao može lako ostvariti (…)"[2] Prvi put u životu pješice prelazim taj most, u daljini planina je gola s tragovima snijega na tupim vrhovima. U stijenke rijeke zabodeno je ogoljeno, oskudno raslinje i drveće. Djeluje kao da stremi ka rijeci, kao da će se svaki čas sagnuti i granama je halapljivo ispiti. Voda je nevjerojatno brza, odnosi sa sobom moje prespore misli, nimalo sporija od digitalnog vremena u kojemu živimo. Vidim žilave virove kako se u njoj kovitlaju, pa zamišljam tu mladost o kojoj govori most, o kojoj piše moj pradjed. Zamišljam mladost koja je mogla učiniti sve, nastaviti mostove, nastaviti rečenice.

Književnik je skočio u nabujalu rijeku u trenu kad je proživio pola stoljeća, kad je mladost već ishlapjela iz sjećanja jer rijeka nije vodila onamo kamo je trebala. A možda je pisac propustio vlastitu mladost jer je sudjelovanje u Prvome svjetskom ratu utisnulo trajne posljedice u njegovo tijelo i psihu. Pradjed ga opisuje kao finu dušu „s delikatnom naravi čovjeka i pisca, koji se samo zato nije mogao dosta probiti ni u životu ni u umjetnosti, jer je bio odviše osjetljiv".[3] Mnoge pisce o kojima je pisao Barac je poznavao, tako da njegovi eseji ne sagledavaju samo njihova djela, nego se on uživljavao i u samu njihovu osobnost. Kao književni povjesničar postavljao je pitanje što je književnost promatrajući pisca, djelo i čitatelja u međusobnoj vezi, što je njegovu

[1] Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Litteris, Zagreb, 2015., str. 108.
[2] Ibid., str. 109.
[3] Ibid., str. 86.

estetiku oslobodilo dogmatizma te je ona dobila moralnu, psihološku i sociološku vrijednost.[4] U tim tekstovima književnik kao da postaje (tragičnim) likom iz knjige jer autor ne prati samo narativ djela o kojemu piše nego i narativ piščeva života, a nerijetko i onaj nakon njegove smrti…
Tragičan skok u rijeku jednog književnika uskoro će zasjeniti nove promjene u državnoj politici Jugoslavije – mobilizacija, rat, okupacija, NDH, logori, vješanja, klanja, borba protiv okupatora.[5] Pritom će i sam Barac postati likom u vlastitoj knjizi, to jest u bijegu od nje. Središnji dio, ujedno jezgra djela *Bijeg od knjige*, nosi naziv KZSTG (Kazneni zavod Stara Gradiška), a pisan je u istoimenom ustaškom (fašističkom) logoru od studenoga 1941. do svibnja 1942. godine. Na samome kraju uvodnog eseja Barac piše da je „*Bijeg od knjige* nastala iz gnušanja nad knjigom i književnicima, u bijegu od knjige nastala je – nova knjiga".[6]

***

Prelazim sredinu mosta i nastavljam dalje, od mladosti me odvodi pomrčina, gipka rijeka ostaje za mojim leđima. Ostavljam mladu kožu obasjanu suncem, mladu travu i trkače u majicama; pse koji njuše travu i njihove vlasnike daleko, daleko od njih. Kao da su tek na ovim čistinama i čovjek i životinja pronašli individualnu slobodu. Ukrcavam se na tramvaj i krećem prema dijelovima grada bližim njegovu središtu. Nekoliko stanica vozim se autobusom uzbrdo pa izlazim kod stare osnovne škole osluškujući lavež pasa u daljini. Nalazim se u rezidencijalnom dijelu grada, smještenu na obroncima planine. Dva je sata poslijepodne, ne čuje se nijedan ljudski glas, prolaznika nema. Cesta je pusta. Sjedam na ogradu vile zagasito narančaste fasade. Sunce mi uporno grije desni obraz kao da ga želi pretvoriti u narančinu koru. Okrenem se prema kući, ističu se rolete, smeđe i spuštene, kao da je sada rano jutro. Kao da je jedan sat poslije ponoći kad su ustaše stigli na ovu adresu, „stali udarati o prozore našega stana i bijesno zvoniti, da ih pustimo u kuću (…). Kad su stali kopkati po ormarima i pretresati stvari (…)"[7] Djeca su plakala, odrasli stajali kao okamenjeni.
Ustanem i pogledom potražim balkon s kojega je pradjed svaki dan gledao prema Savi i u pogledu koji se prostirao pod njim osjećao dobrotu, blagost, zdravlje, snagu, sve ono što je čovjeku potrebno da bi mogao dalje živjeti i da bi mogao biti dobar.[8] Krenem pješice prema trgu, smještenu u podnožju ulice. Prati me prorijeđen cvrkut ptica koji čujem kao plač djevojčice, moje bake koja se nada da je tata samo u kratkoj noćnoj šetnji.

***

Križanje na kojemu više ne postoji zatvorska zgrada. Na tratinu zabijen je tek okvir vrata kroz koji proleti ptica. Okrećem se prema jugu, gledajući kroz okvir. Pogled je ostao isti – neopipljiv i

[4] Jure Kaštelan, „Samotnički put visine", u: Barac, op. cit., str. 7.
[5] Barac, op. cit., str. 85.
[6] Ibid., str 26.
[7] Ibid., str. 127.
[8] Ibid., str. 183.

slobodan, kakav je oduvijek bio. Pogled „(…) na Savsku cestu, na automobile i prolaznike”.[9] Prolaznici prolaze sami, ususret svojim ciljevima, nikad ne sluteći ništa o nepomičnim očima koje o njima misle. Nijemi, kretanjem odvojeni od razrađenog svijeta kojim prolaze, oni oči uvijek ostavljaju za sobom. Moje sivo-plave, njegove smeđe, sjajne. I lice koje leluja na crno-bijelim fotografijama obojeno nekom blagošću baš kao da je fotograf papir tek uronio u razvijač, pa je granica između svjetlosti i tame još uvijek nejasna. Kao što je možda bila i u zatvoru bez osjećaja za vrijeme, iza vrata s rešetkama i luknjom u sredini kroz koju je virio stražar. I jedino kad bi vam se pogled odbio od njegova, to bi ga spriječilo da prođe kroz rešetke i preleti okruženjem. Tako su na neki način zatvorenici postali oni koji vide i koji nadgledaju. Kao da se princip panoptikona obrnuo. Vidjeti se može tako daleko, sve do nedogleda, pogledom čekati tramvaj i u prolaznici koja iz njega izlazi tražiti kćer, možda zadnji put u životu. Imati određeno znanje i kontrolu iako ne znaš gdje ćeš se nalaziti sutra u ovo doba. Ali Savska je ulica protočna, prolazi toliko tramvaja da do posljednjeg trenutka prije sutrašnjeg polaska postoji vjera da će jedno od lica koja izlaze iz tramvaja biti ono kojemu se nadaš.

***

„A u dvorištu: otvoreni autobusi, s mnogo ustaša, oboružanih puškama i bodežima. Vika. Strka. I zatim, ukrcavanje u kola, dvojica po dvojica na svakoj klupi, a s obje strane po jedan stražar. Vožnja kroz jutarnji Zagreb sa zebnjom u srcu. Kuda? Da li u kakav zatvor? Da li na preslušavanje? Da li prema Savi?”[10]

Pred svojom zgradom začujem glasno brujanje motora, kao da je tenk došao po nas. Stari Opel Astra mojega brata, sportski model. Ukrcavanje u kola, nas dvoje sjedamo iza brata i njegove djevojke, jedno uz drugo. Vožnja kroz jutarnji Zagreb u kasnu zimu. Nebo je kristalno i njegova čistoća fizički prodire u nas. Brat pojačava glazbu koja djeluje kao da će rasparati loše zvučnike. Izvlačimo se iz grada i izlazimo na otvorenu cestu. Kuda? Prema Savi.
Uz put nema još niti jednoga lista, kao da je drveće golemo korijenje što se rezignirano hvata za slutnju. Izrael i Amerika napali su Iran, čujemo na radiju. Svaka je ptica vidljiva, svaka se breza bjelinom rascvjetava kroz dugačko gnijezdo drvoreda koji nikada ne prestaje. Povorka drveća polako nas vodi prema odredištu. I moj brat, praunuk čovjeka koji je napisao da je umjetnik i idejno najjači onda kad je u prvome redu umjetnik i kad je do kraja iskren.[11] Iako njega pradjed ne poznaje, brat upoznaje pradjeda puštajući Bloodhound Gang. Dok žvače svježe ispečeni burek kaže: „Nismo trebali jesti, trebali smo ostati gladni.” Jer idemo u nekadašnji logor! To je šala, možda neprimjerena, a možda i ne jer na neki način dokazuje prevlast života nad užasom, jer pokazuje da smo obavijeni opnom koja ne dopušta da proživimo strahote koje nismo preživjeli. U suprotnom, zalazimo u laž. I književnost ima opnu preko koje ne može. Noseća, ne može nositi nešto čega u njoj nema. Ona nosi kao onaj snijeg, leteći most koji se smrznuo na Savi, pa se moglo prijeći s jedne strane na drugu; ona prenosi vrijeme, ljude koji su prešli preko rijeke, a i

[9] Barac, op. cit., str. 124.
[10] Ibid., str. 129.
[11] Ibid., str. 107.

one koji su po naredbi ustaša stajali u njoj do koljena da bi gradili nasip samo zato da se razbole i umru.[12] Prenosi korake djece, parova, po nasipima, tragove onih koje je osjetila. I ništa više niti manje od toga. Ponekad je toliko važna da ju se prenosi u odijelima, njihovim podstavama bremenitim svakojakim komadićima tajno ispisanih papira. Zbog čestih ustaških pretraga šverca ju se kroz ustaške straže i nosi dalje kroz Zagreb s tavana u podrum, iz pijeska za gašenje vatre pod crijepove krova.[13] Poput onih odavno osušenih korica kruha koje je premještao po džepovima, i te mrvice papira kao da su bile mäna. Književnost kao preživljavanje, rasvjetljavanje crnih dana.
Brat zaustavlja automobil. Povorka drveća sad je stala – raste iz vrhova zidova od opeke niz čije se utore spuštaju neizmjerno dugačke puzavice. Ulaz u logor Staru Gradišku.

***

Grad-tvrđava Stara Gradiška nalazi se na rijeci Savi i, budući da je malen, rijeka djeluje poput njegove glavne četvrti u neprestanu kretanju. Nakon odlaska Osmanlija u 18. stoljeću nepravilan tijek osmanskih ulica u Austro-Ugarskoj zamjenjuju dvije glavne ulice paralelne s tokom rijeke.[14] Tako su i stanovnici toga grada, koji je u ono vrijeme ustrojen kao vojna tvrđava bez civilnog pučanstva[15], počeli teći ulicama u skladu s rijekom. *Sava* – regionalno *rijeka*, spojnica koja razdvaja, od kraja 18. stoljeća prepreka, granica između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva. Sloboda stiješnjena stijenkama rijeke, stiješnjena utvrdom – dominantnom branom od opeke na obali.
Utvrda je i danas, nakon dva stoljeća, svojevrsna granica jer se s druge strane rijeke nalazi nekada Turska, danas Bosanska Gradiška u Republici Srpskoj. Nekad cjelovito mjesto s rijekom u središtu rascjepkano je krajem 18. stoljeća na desnu i lijevu obalu Save. Rijeka je tad sa svih strana zatvorena razdvojenim teritorijima, a i sama tvrđava postala je zatvor debelih zidova i vlažnih ćelija. Kaznionica, nesloboda, opstat će kao jedina konstanta ovoga područja jer će gotovo svaki režim u posljednjih dvije stotine godina ovdje zatvarati ljude. Jedino su u ćelijama natopljenim savskom vodom režimi jedinstveni iako voda ne može isprati grijehe, „fanatičnu mržnju, koja u jednom dijelu ljudi vlada prema drugome – a da se uopće ne poznaju, i da jedni o drugima ne znaju baš sasvim ništa."[16] Mržnju koja je s vremenom izglodala samu sebe do krhotina sablasne ruševine.
Muški logor. Kroz rešetke može se pogledati u dvorište – drvo i razbijena opeka posvuda su. Logoraši potplatima visokih cipela meko gaze snijeg kako bi i onima s polucipelama prokrčili put za šetnju. Kožu na licima odjednom im okrzne nešto vlažno i ljepljivo, nekome kapne na sljepoočnicu, nekoga pogodi u obraz. Pogledaju u nebo – snijega nema. Sa sljedećim kapljicama

[12] Barac, op. cit., str. 153.
[13] Ibid., str. 25.
[14] Petar Puhmajer, *Stambena arhitektura u gradovima tvrđavama*, u: *Eugen Savojski (1663. – 1736.) i gradovi tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije*, IPU, Zagreb, 2022., str 96.
[15] Ibid.
[16] Barac, op. cit., str. 166.

zaspe ih bujica povika i uvreda. Na prozorima prvoga kata ugledaju naslonjene ustaške regrute. S usana visi im pljuvačka.

***

Jeka režima stopljenih savskom vodom i danas odjekuje vlažnošću pljuvačke izvan nje. Razlijeva se preko spomen-ploča koje stoje ispred zgrade muškog logora: *Žrtvama zločina iz vremena socijalističke Jugoslavije, Žrtvama Domovinskog rata* kad je ovdje bio logor srpskih snaga za zarobljene Hrvate.

Ruševine logora raštrkane su, kao da prikupljamo skrivene elemente slagalice. Pronalazim ostatak još jedne građevine, ograđene bodljikavom, nekad električnom žicom. Natpis da je prilaz zabranjen stoji desetak metara ispred žice. Ipak prelazim tu zaraslu travu, a brat s djevojkom ostaje iza mene. Od ove zgrade ostao je tek niz arkada od opeke, karakterističnih za vojnu arhitekturu habsburških tvrđava. Obilazim zdanje slijedeći ogradu obraslu grančicama – tanke su poput žica ograde, pa je teško razlučiti što je grana, a što žica. Postaju rešetkama s pomoću kojih zločine zatire priroda. „A ja mislim na malu curicu, koja se tako čvrsto držala majčine suknje. I nikako da shvatim: tko je imao toliko snage, da je otrgne od majke i ubije obje. Kako je strahovit morao biti taj čas!”[17] Kad književnost postane spomen-ploča: *Za žene i djecu pogubljene u vlažnim Kulama*[18] *svih ratova i režima*. *Za curice ubijene danas u školi u Minabu*. Dok „snijeg pada dalje, djevičanski čist.”[19]

***

Pradjed piše o čudnom zajedništvu s onima koji su strijeljali. Kako ne razmišljati o onima s kojima dijeliš isti krov, udišeš isti zrak, krećeš se istim dvorištem, a ostajete si potpuno stranima?[20] I baš zbog toga što ste ostali strancima, zastranili ste u fanatičnu mržnju, u manihejski dualizam koji je kritizirao Huxley, modernu idolatriju komunizma i nacionalizma u kojoj smo *mi* na strani svjetla, a *oni* na strani tame.[21] Ako ponajprije mislimo na zlo, a ne na produbljivanje individualne dobrote u sebi, zlo će se i očitovati, a svijet nikada neće postati boljim mjestom.[22]

„Ruke su vam krvave” snažna je poruka studentskog pokreta režimu Aleksandra Vučića u Srbiji. Ali i naše se ruke, bijele, podrezanih noktiju, zagađuju savskom vodom dok ovo pišemo. U zglobovima prstiju ne osjećamo bol dok stavljamo na papir velike riječi, teške riječi, genocidne riječi. Ispisujemo ih i nastavljamo dalje, kao da je pisanje vožnja, a ne kamen spoticanja. Zar ne bi riječ „ubiti” trebala zaboljeti? Jedino riječi „život” i „smrt” mogu ostati u stanju hibernacije, ne osjetilne, a sve one između trebale bi ostavljati tonove, proizvoditi drukčije osjete dok ih

---

[17] Barac, op. cit., str. 180.

[18] Kula u Staroj Gradiški, dio bedema nekadašnje utvrde čije su ruševine ovdje opisane, služila je kao zloglasno mjesto zatočeništva i stradanja tisuća žena i djece te postala simbolom ustaških zločina. Danas ispred ruševina ne postoji spomen-ploča koja bi upućivala na povijesni značaj tog mjesta.

[19] Barac, op. cit., str. 180.

[20] Ibid., str. 164–165.

[21] Aldous Huxley, *The Devils of Loudun*, Chatto & Windus, London, 1952., str. 201–202.

[22] Ibid., str. 201.

zapisujemo. Jer danas svijetom vlada lažni aktivizam koji nakon koncerta održanog za žrtve u Gazi za sobom ostavlja polje plastičnih pivskih čaša. Publika nastavlja tulumariti bez osvrtanja, do iznemoglosti, i nakon prvog jutarnjeg cvrkuta. I doista, „(…) što u tom lomu duhovnih i tvarnih vrijednosti, u pogibanju miliona ljudi, u rušenju gradova i sela, u nestajanju cijelih naroda, znači naše bijedno piskaranje."[23] Književnost kao odvratnost prema knjizi, bijeg od knjige.[24]

„Praktični pojedinac" oduvijek je vladao. No najveće gađenje čovjek osjeti kad u toj praktičnosti prednjačimo mi kojima praktičnost nije svrha poziva. U doba NDH redci su se hladnokrvno množili dok su ljude hladnokrvno ubijali. Bubrile su crvene hiljadarke u lisnicama „praktičnih pojedinaca" izazivajući na koncu sliku krvi, što su je prolili oni koji tako dobro plaćaju.[25] Danas se internetom hladnokrvno množe angažirani postovi, na natječaje se prijavljuju socijalno osjetljivi, aktivistički projekti. I ponovno lisnice bubre honorarima koje plaćaju oni koji su ovaj put na „ispravnoj" strani. Ali strana ne bi trebalo biti. Čim odaberemo stranu, postajemo stranci.

***

Ti i ja stojimo na lijevoj strani Save, leđima okrenuti prema muškome logoru koji je tek nekoliko metara udaljen od nas. Golo granje sad više ne djeluje kao da je nacrtano nego kao da je naslikano jer na njegovim vrhovima, poput aureole, događa se ljubičasti požar prirode. Obasjao je kuće s desne strane rijeke, pa se one u ovome trenutke ne vide.

„Gledamo tako kroz rešetke našu Savu", počinješ čitati naglas pradjedov zapis o Savi, „u njezinim promjenama i uvijek novim ljepotama. Gledamo je i zaboravljamo, katkad, gdje smo."[26]

Promatram metalnu rijeku i pomislim na književnika koji je svojevoljno utonuo u ovu ljepotu. Postao je sama granica, jedina neutralna; do njega nije doprla pjesma povorke logoraša koji će krenuti u smrt, niti metci što će okrznuti površinu rijeke.

„Toliko smo svladani ljepotom", nastavljaš tiše dok pokraj nas prolaze šetači, „da na časove čak i ne žalimo, što smo dospjeli ovamo…"[27]

Pitam se kako je moguće osjetiti ljepotu dok si gladan, smrznut, pun ušiju i stjenica koje naviru na blisku smrt u tebi i svuda oko tebe.

Kao da mi čitaš misli, kažeš: „Kad se dosegne toliki ponor, možda je i tračak svjetlosti blistaviji."

---

[23] Barac, op. cit., str. 221.
[24] Ibid., str. 13.
[25] Ibid., str. 16.
[26] Ibid., str. 199.
[27] Ibid.

Ponor kao izvor književnosti. Izvor, koji se bučnim i snažnim slapom baca iz stijene u provaliju.[28] Bježi od knjige, pritom stvarajući rijeku.

S druge strane rijeke do nas dopire poziv mujezina na večernju molitvu, dalekosežan kao i pogled mojeg pradjeda. Onaj koji je na tramvajskoj postaji tražio kćer, koji se iz logora zajedno sa Savom razlio ravnicom. Pa shvatim da je sa zagrebačkog balkona u ono vrijeme pogled preko ravnice nesmetano dosezao sve do mene – najbliže mu rijeke skutrene uz Most mladosti.

Neva Lukić

[28] Barac, op. cit., str. 195.